

Deməyim odur ki, yaxşı yazıçı, yaxşı şair olmaq
hələ yaxşı tərcüməçi olmaq demək deyil.

ART müsahibə

Müsahibimiz

filoloq, tərcüməçi, Azərbaycan Dillər

Universitetinin Tərcümə fakültəsinin dekani

Vilayət Hacıyevdir

- Salam, Vilayət müəllim. Tərcümə sahəsinin müzakirələrində adınız həmişə nümunəvi xatırlanır. Bədii əsərin tərcüməsi üçün professional formada ərsəyə gəlməsi üçün tərcüməçidən əlavə bu prosedə daha kimlər iştirak etməlidir?

- Salam, Sərdar. Bu xoş sözlərə görə təşəkkür edirəm, ancaq gəl kimiz də etiraf edək ki, bir az şiftdir. Monco, "nümunəvi" yox, "çox da təqdir olunmayan", necə deyirlər, "yıtıb-sürüdülməyən" desən, daha doğru olardı. Şübhəsiz ki, hər bir tərcümə işinin son dediyin səviyyəyə ərsəyə gətirilməsində əsas rol tərcüməçi oynayır. Lakin unutmamaq ki, bu fəaliyyətin özü bir proses kimi çox çətindir. Tərcüməçi ilk növbədə mötni övvələ tam şəkildə, sonra da hissə-hissə, necə deyirlər, cümlə-cümlə başa düşməlidir, daha doğrusu, dərk etməlidir, çünki çox vaxt, necə deyirlər, "adico" başa düşmək fikrin adekvat ifadəsi üçün kifayət etmir. Daha doğrusu, əksər hallarda mötnin və ya cümlənin eksplisit, yəni üzə çıxan, görünən mənasından əlavə implisit şəkildə, yəni üzə görünməyən, yalnız duyğu ilə qavranılan mənası da olur. Üstəlik də bu mənalardan ifadəsinə xidmət edən linqvistik və ekstralingvistik faktorların müəyyənlişdirilməsi. Və nəhayət, bütün bunların tərcümədə reallaşması. Yəqin özün də hiss edirsiniz ki, nə qədər çətin və məsuliyyət tələb edən bir prosedür və on məhir tərcüməçi də bunların hamısını öhdəsindən tam şəkildə gələ bilməz.

Daha doğrudu desək, tərcümənin gözünü həmişə taraz saxlamaq olmur, yəni söz seçməkdə, cümlə qurulmasında, üslubi ekvivalentlik məsələlərində gah rəsonallıq, mühafizəkarlıq, gah da hissi-emosional duyulmuş olur. Və belə olan halda, başqa birinin, yəni bütün bunlardan başı çıxan, ən əsas da söz dünyunu olan, "nöyün azərbaycanca olmadığını" tuta bilən bir nəfərin köməyinə ehtiyac yaranır ki, onun da adı redaktordur. Bəzən tərcümə prosesində özünə qənaqəna olmur, elə bilirlər ki, beş-altı dəfə oxuyandan sonra, nəhayət, simq-salxaq şəkildə "sona" doğulmasın" fikri hamı üçün anlaşılıqlı olacaq və ya söz seçməndə qeyri-ixtiyari təkrarlıqla,

bayalıqla yol verirsən və bütün bunların hamısını çox vaxt "bilməzlilik"dən deyil, mötnə bağlılıqdan, ola da bilsin, bu bağlılıqdan yaradılan illüziyalardan eDIRsən. Belə olan halda, "bu işin içində olmayan", neytral, ancaq bədii mötnin səhrindən baş çıxaran, ana dilinin incəliklərini duyan həmin adam, yəni redaktor sənə başa salır ki, bu söz yerində deyil, bu cümlə anlaşılıqlı deyil, bəzə təkrarlıqla yol veribsən, mötnin ritmi pozulub və sair və ilaxır... Ancaq söhbət burda sözün ösl mənasında pəşəkər redaktordan gedir. Və nəhayət, burada, sənə qoribə də gəlsə, prosesin özündən tamamilə uzaq olan bir tərəf də var ki, o da oxucudur. Bəli, oxucu tərcüməni qəbul edirsə, deməli bunun özündə olması da, növbəti prosedədə "iştirak edir".

- Bədii tərcüməni digər tərcümə formalarından - şifahi, elmi və s. necə fərqləndirərdiniz?

- Ümumiyyətlə götürəndə, tərcümənin iki növü var: yazılı və şifahi. Bunların özü də iki yerə bölünür - şifahiə sinxron (buna konfrens tərcüməçiliyi də deyirlər) və ardıcıl tərcümə, yazılıda isə bədii və pragmatik (informativ) türmə. Şübhəsiz ki, şifahi tərcümə, xüsusilə də sinxron tərcümə yazılı tərcüməyə nisbətən daha çətin hesab olunur, çünki burada zaman və məkan məhdudiyyəti olur, nə lüğətdən istifadə edə bilsərsən, nə də gedib kimdənsə soruşmaq, öyrənmək imkanın olur. Burada əsas rol tərcüməçinin eruditsiyası, diünəyörlüşü, diqətinin mərkəzləşdirilmə bacarığı, çeviklik oynayır. Praqmatik, yəni elmi-texniki və digər sahələr üzrə yazılı tərcümə nisbətən asan hesab olunur, çünki burada sahəni yaxşı bilmək kifayətdir, bir cümlədə iki-üç sözü başa düşəndən sonra fikir qismən də olsa, aydınlaşır. Lüğətlər də yardımçıdır. Bədii tərcümə isə bunların hamısından fərqlənir, çünki söhbət burada təkcə dil bilməkdən deyil, onu duyumaqdan gedir. Mən deyirdim ki, dil dünyu bədii tərcümə prosesində ən vacib şərtir və özü də hər iki dilə əli olmalıdır. Əgər bədii əsərin qüdrəti sözlə ifadə olunursa, deməli onu hom anlama, hom da ifadə prosesində duymaq lazımdır, yəni burada əsas məsələ yalnız "nə demək istəyir" deyil,

hom da "necə deyir" dir.

- Bəzən tərcüməçiləri tərcümə etdikləri əsərin ikinci müəllifi kimi qiymətləndirirlər. Məsələyə bu müstəvidə yanaşsaq, deyə bilərik ki, tərcüməçilik də bədii istedad tələb edir? Yoxsa, bu istedad olmayan bacarıqlı şəxslər də bu sahə ilə yətinə maraqlansa, bilgilərini inkişaf edərsə, bədii tərcümə işini görə bilər?

- Ona ikinci müəllif deməklə sanki tərcüməçini "mükafatlandırırıq", ancaq o, əslində, "ozabkeş müəllif"dir. Əsl müəllif mövzu seçməndə, ifadə tərzində sərbəstdir, necə deyirlər, toxayyül köhlönini istədiyini kimi, istədiyini sənəyə çapa bilər. Tərcüməçidə isə bu sərbəstlik, azadlıq yoxdur, o həmin köhlönünü izini tutub getməlidir. Ancaq iz də tez-tez dəyişir, gah aydın bilirlər, gah da görünməz olur, itib gedir, xeyli yol qət edəndən sonra görürsən ki, əzimsən, təzədən qaçıb axtarırsan. Elə də olur ki, oxşar izləro düşünür və axıracan da elə bilirsən ki, düz gedirsən. Şübhəsiz ki, tərcüməçiyə bu izi tapmaqda əsas yardımçı bədii istedad əla bəli, ancaq səriştənin rolu da danmaq olmur. Yəni yazıçı olmayan da uğurlu tərcümə eləyə bilər. Ancaq o da var ki, şəitlik istedadından əlavə səriştəni eləyə bilməzsən. Burada paradokslar yaranır və ona görə də qəti hökm vermək olmur. Məsələn, sən dilinə olan tərcümələrin çoxunu yazıçı olmayanlar eləyiblər - özü də yitkəsə səviyyədə. Deməyim odur ki, yaxşı yazıçı, yaxşı şair olmaq hələ yaxşı tərcüməçi olmaq demək deyil. Məsələn, sən Mütləf Soforov adlı yaxşı bir şair tanıyırsan? Xeyr, tanıyırsan. Heç mən də tanıyıram. Eləcə də Yusif Səvalan? Düzdür, ikincinin yaxşı şeirləri var, ancaq məşhur şair deyil. Bununla belə, ikincinin də dünyəvi ədəbiyyatı korifeylərindən biri kimi tanınan Haynrix Haynedən çox gözəl tərcümələri var. Konkret desək, uğurlu tərcümə bədii istedadla səriştə birləşməndə yaranır.

Praqmatik, yəni elmi-texniki və digər sahələr üzrə yazılı tərcümə nisbətən asan hesab olunur, çünki burada sahəni yaxşı bilmək kifayətdir, bir cümlədə iki-üç sözü başa düşəndən sonra fikir qismən də olsa, aydınlaşır, lüğətlər də yardımçıdır.

- Tərcüməçinin məsulu olan mötn üzərində hökmünün sərbəstliyi hara qədərdir? Tərcüməçi Vilayət Hacıyevin "olar"lar və "olmaz"larını bilək. Məsələn, tərcüməçi mənzərənin formasına uyğun olan doğma dilindəki frazeoloji birləşmələrdən, "Atalar sözləri", "Zərb məsələlər"dən istifadə edə biləmi?

- Əgər bədii tərcüməni yaradıcılıq prosesi hesab edirsən və tərcüməçidən də bu işə yaradıcı yanaşmağı tələb edirsən, sən dediyin "olar" və "olmaz"lar qaçılmazdır. Yəni tərcüməçiyə yaradıcı yanaşmaq "müəllifin qulu" tezisini inkar edir. "qul"u "raqib"ə çevirir və belə olan halda, "olar"la "olmaz"ın sərbəstliyi mütləq müəyyənlişdirilmək lazımdır. Burada da qəti hökm vermək mümkün deyil və bu məsələ tərcümə nəzəriyyəsinin özündə də mübahisəlidir. Məsələn, bu sahədə az-çox təcrübəsi olan bir adam kimi deyə bilərik: "olar" o vaxt "olmaz"a dönür ki, mötnin ritminə, üslubuna, linqvistik və ekstralingvistik faktorlarla ifadə olunmuş fikrə xələf gətirir. Yəni tərcüməçiyə, daha doğrusu, mötnə yaradıcı yanaşmaq "özündən toxumaq" deyil, deyilən fikri ana dilinin qayda-qanunları nəzərə alınmaqla orijinalın dəyir tərzinə maksimum uyğunluğa - burada söhbət mətn eyniyyətdən gedə bilməz - yenidən ifadə etmək deməkdir. Ana dilindəki bədii ifadə vəsitalərdən, o cümlədən frazeoloji birləşmələrdən istifadənin sərbəstliyi

də mötləz bu zaman müəyyənlişdirir. Əgər birləşmə real deyilsə, yəni o xalqın həyat, təfəkkür, dəyir tərzinə birləşmə bağlı deyilsə, onda onun qarşılığını tapıb vermək mümkün olmur, hətta uğur da sayıla bilər.

Ancaq, tutaq ki, bir alman yazıçısı öz əsərində kiminsə vəccizliyini, hər şeyə biganə olmasını obrazlı şəkildə təsvir edib, onu "Araz aşığından, Kür topuğundan" la çəvirərkə gülməyə başlayır. Ancaq alman dilindəki "Weder zum Leben noch zum Sterben langen" ifadəsini - hərfi tərcüməsi: nə yaşamağa nə də ölməyə bəs eləmək/çatmaq"dir - "nə ölməyə vaxt, nə də diriyyəyə hay/pay olmaq" kimi tərcümə etmək mümkün olmur, hətta mən deyirdim ki, uğurlu tərcümədir.

- Avropa dillərindən bədii tərcümə zamanı Azərbaycan dili nə dərəcədə azerləşdirir? Hansısa bir məqamda Azərbaycan dilinin sərbəstliyi sizi bir tərcüməçi kimi sıxıb?

- Bu məsələ sərbəstliyə, dilin dövlətə vəsaitlərlə, terminologiya ilə bağlıdır. Elə sahələr, elə üslublar olur ki, onları ifadə etmək heç bir çətinlik yaratmır, ancaq elələri də var ki, zəif inkişaf etdiyinə və ya heç nəyə bənzərliklə tərcüməçini, sən dediyin kimi sıxır, daha doğrusu, boğur. Məsələn, yetmiş ildən də çox sonin hərbi sahənin olmağına, terminologiyaya fərmləşməyə, yəni fəlsəfi dərinliyə bənzərliklə budaq çəkilərləri ilə" tərcümə olummuş əsərlər əsasında yaranıbsa, burada hansı "asanlıq"dan söhbət edə bilər? Şəxsən mən "Yalqazq" və "Məhkəmə"nin tərcüməsi zamanı "bəğulməmə"ni də çox sıxılmışam. Ancaq yəni də bu fikirdəyəm ki,

dilimiz heç də bəzilərinin fikirləşdiyi kimi zəif deyil, istənilən fikri, deyim tərzini ifadə etməyə qadirdir, sadəcə olaraq, səbirlə, inadla axtarmaq lazımdır.

- İkinci, üçüncü dillərdən tərcümə işini necə qiymətləndirirsiniz? Bu məqam keyfiyyətə təsir edən amillər sırasında hansını necənci yerdə görürsünüz?

- Mən həmişə demişəm və yenə də deyirəm ki, hansısa bir nəşrin orijinaldan zəif tərcüməsindənsə, peşəkarın ikinci dildən, necə deyərlər, "adam dilində" çevirməsi daha yaxşıdır. "Suyunun suyu" tezisində özünü də bir az şübhəlidir, əvvəlcə onu sübut etmək lazımdır ki, bu doğrudan da "su"durmu və nə dərəcədə "su"dur. İkincisi də orijinalın bulanıq "su"yunda balıq axtarmaqdansa, duru "su"da onu tutmaq daha asandır. Bizdə tərcümələr ikinci dil kimi rus dilindən olunur. Rusların böyük tərcümə məktəbləri, ənənələri var və üstəlik də dillərinin kifayət qədər zənginliyi hesabına dünya ədəbiyyatını, mən deyərdim ki, az qala orijinalın səviyyəsində çevirirlər. Özünü də onlar bir əsəri müxtəlif dövrlərdə müxtəlif tərcümələrdə çap edirlər. Sadəcə olaraq, burada daha uyğun variantı tapmaq lazımdır. Bir də onda ehtiyatlı olmaq lazımdır ki, Sovet dövrünün tərcümələrində ideologiyaya uyğun olaraq bəzi cümlələr, abzaslar, hətta səhifələr də buraxılırdı. Bütün bunlarla bərabər, şübhəsiz ki, əsər orijinaldan tərcümə olursa yaxşıdır, ancaq bir şərtlə ki, bunu hər iki dili bilən, sözü duyan adam eləsin.

- Hər hansı əcnəbi dildə yazılmış əsər nə qədər dərin qatlara, rəngarəngliyə malik olsa da, həmin əsərin tərcüməçisi onu hansı dərəcədə qavraya bilirsə, oxucu üçün də o əsər o dərəcədə olur. Bu reallıq fonunda düşündükdə, sizcə, hazırda bu böyük əmanəti əlinə alan "tərcüməçi" obrazı yetərinə ciddiyyə alınır mı, araşdırılır mı?

- Bu fikirlə tamamilə razıyam ki, hər bir tərcümə əsərinin keyfiyyəti tərcüməçinin onu qavrama səviyyəsindən asılıdır. Burada əsas məsələ həm mikro, həm də makro səviyyələrdə fikri bütün görünən və görünməyən tərəfləri ilə tutmaqdır. Yalnız bundan sonra onun ifadə tərzini haqqında düşünürsən. Proses də məhz bu anda reallaşır. Yəni aldığı fikri orijinala uyğun şəkildə ifadə etməyə çalışırsan. Əgər sən fikri yuxarıda deyilən şəkildə anlayıbsansa, formanı tapa biləcəksən. Ola bilsin, dillərin leksikasının, qrammatik quruluşunun, sintaksisinin, eləcə mədəniyyətlərin, təfəkkür tərzinin müxtəlifliyi çoxlu çətinliklər yaratsın - elə yaradır da! - ancaq bununla belə, müxtəlif kompensasiyalar hesabına onun ifadə tərzini tapacaqsan. Vay o günə ki, fikir tərcüməçinin özü üçün aydın olmur, onda yalnız sözləri tərcümə eləyir və tərcümədə ən qorxulu şey də elə budur, çünki ruhsuz cism heç nəyə yaramır. Qaldı hazır "məhsul"un araşdırılması - yadımdadırsa, elə bu qəzetdə tərcümə məsələlərinə həsr olunmuş müzakirədə də xüsusi vurğulandı ki, tərcümə təsərrüfatımızın ən zəif nöqtəsi tərcümə tənqidimizin olmamasıdır. Əlbəttə, tənqid vasitəsilə yazıçı, şair yetişdirmək mümkün olmadığı kimi, onun köməyiylə tərcüməçi də yetişdirmək olmaz, ancaq bununla belə, indiyə qədər olunanların cümlə səviyyəsində deyil, geniş aspektdə araşdırılması, saf-çürük edilməsi, ümumiləşdirilməsi müəyyən bir istiqamətin yaranmasına gətirib çıxarardı.

- Bugünkü tərcümənin ən ciddi problemi kimi nəyi görürsünüz?

- Əslində, elə bir ciddi problem görmürəm. Ənənələr yeni yaranır və şübhəsiz ki, burda çatışmazlıqlar olacaq. Son vaxtlar, necə deyərlər, "tərcümə bumu"nun yaranması da elə qorxulu deyil, tədricən, ələ-ələyə hər şey öz yerini tutacaq. Xüsusilə, gənc nəslin bu məsələyə xüsusi maraq göstərməsi, yanaşma tərzini sevindiricidir və nəso vəd edir.

Sərdar AMİN